

УДК 338.48

[https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-304-2\(1\)-10](https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-304-2(1)-10)

ПАНЬКІВ Н.С.

<https://orcid.org/0000-0002-9057-9612>e-mail: pankiv.natalia@gmail.com

Національний університет "Львівська політехніка"

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

У статті досліджено сучасний стан та перспективи розвитку релігійного туризму в Карпатському регіоні України (до складу якого входять чотири області Західної України: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька). Окреслено ключові функції релігійного туризму. Визначено роль сакральних об'єктів у релігійному туризмі. Охарактеризовано ресурсну базу, якою володіє регіон для розвитку релігійного туризму. Досліджено сакральні об'єкти у розрізі усіх областей регіону та встановлено, що релігійний туризм посідає гідне місце в Карпатському регіоні. Встановлено, що дерев'яні церкви відіграють важливу роль у розвитку релігійного туризму регіону. За результатами досліджень, на території Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей Карпатського регіону виявлено близько 5000 пам'яток сакральної архітектури, серед яких найчисленнішими є храми. Особливо цінними серед сакральних об'єктів Карпатського регіону є дерев'яні храми, вісім з яких внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Встановлено, що Львівщина посідає перше місце; суттєво менше сакральних об'єктів виявлено в Івано-Франківській та Закарпатській областях і останнє місце посідає Чернівецька область.

Ключові слова: релігійний туризм, паломництво, сакральні об'єкти, Карпатський регіон.

NATALIYA PANKIV

Lviv Polytechnic National University

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM IN THE CARPATHIAN REGION OF UKRAINE

The article examines the current state and prospects of religious tourism in the Carpathian region of Ukraine (which includes four regions of Western Ukraine: Lviv, Ivano-Frankivsk, Transcarpathia, and Chernivtsi). The key functions of religious tourism are outlined. The role of sacred objects in religious tourism is defined. The resource base of the region for the development of religious tourism is described. Sacred objects in the context of all regions of the region have been studied and it has been established that religious tourism occupies a worthy place in the Carpathian region. Wooden churches have been found to play an important role in the development of religious tourism in the region. According to research, in the Lviv, Ivano-Frankivsk, Zakarpattia, and Chernivtsi regions of the Carpathian region found about 5,000 monuments of sacred architecture, among which the most numerous are temples. Of particular value among the sacred sites of the Carpathian region are wooden temples, eight of which are inscribed on the UNESCO World Heritage List. It is established that the Lviv region takes the first place; Significantly fewer sacred objects were found in Ivano-Frankivsk and Zakarpattia oblasts, and Chernivtsi oblast ranks last.

The obtained results made it possible to identify promising areas for the development of religious tourism in the Carpathian region. Thus, in the Chernivtsi region, the most sacred monuments of national importance are located in Kitsman, Hertsaviv, Zastavniv districts, and the city of Chernivtsi. In the Transcarpathian region: Velykoberezhniansky, Volovets, and Beregovy districts. In Ivano-Frankivsk region: in Kosiv, Verkhovyna and Rohatyn districts. Lviv region ranks first in the Carpathian region in the number of sacred monuments. The largest number of facilities falls in the city of Lviv, as well as: the Drohobych, Starosambir, Zhydachiv, and Turkiv districts. It has been established that most sacred monuments of local and national importance are involved in a number of religious and pilgrimage tours, however, much of the resources are not fully used to promote and develop religious tourism in the Carpathian region.

Keywords: religious tourism, pilgrimage, sacred objects, Carpathian region.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Важливою складовою частиною сучасної індустрії туризму є релігійний туризм, який належить до найдавніших видів туризму. Його витoki сягають часів формування основних світових релігій. Релігійний туризм (сакральний туризм, паломницький туризм, езотеричний туризм) – різновид туризму, пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного для них середовища. Релігійний туризм поділяється на паломницький туризм – це сукупність поїздок представників різних конфесій з паломницькими цілями; езотеричний – метою його є розширення традиційного релігійного світосприйняття, і відповідно з цієї метою ведеться філософський пошук в процесі подорожі; релігійний туризм екскурсійно-пізнавальної спрямованості – відвідання місць пов'язаних з історією релігій; сакральний – різновид, де турист під час відвідування певних місць створює, відновлює або підкреслює зв'язок з уявним потойбічним. Сакральне в широкому сенсі – це все, що має відношення до Божественного, релігійного, небесного, потойбічного, ірраціонального, містичного, те, що відрізняється від повсякденних речей, понять, явищ.

Паломництво (від лат. Palma – "пальма") – пальмова гілка, з якими жителі Єрусалима вітали Ісуса Христа [4]. Для заохочення паломництва складалися численні путівники (ітінерарії), багато з яких, як і описи самих паломництв, стали згодом важливими історичними джерелами. У туризмі зазвичай виділяють

декілька видів паломництва, що класифікуються за різними ознаками: за кількістю учасників і їх сімейною приналежністю – індивідуальні, сімейні і групові паломництва; за тривалістю – тривалі і короточасні паломництва; за сезонністю – цілорічні паломництва, а також приурочені до релігійних свят; за об'єктами – відвідування конфесійних культових місць (монастирів, храмів), а також природних культових місць (гір, озер, печер, джерел); за місцем розташування об'єктів паломництва – внутрішні (в межах державних кордонів) і зарубіжні паломницькі тури; за ознакою обов'язковості – добровільні і обов'язкові паломницькі тури [32].

Формулювання цілей статті

Метою роботи є дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку релігійного туризму в Україні на прикладі Карпатського регіону, аналіз найважливіших сакральних об'єктів у розрізі чотирьох областей регіону та встановлення їх значення для розвитку релігійного туризму в регіоні. **Об'єктом** дослідження є релігійний туризм та його розвиток в Карпатському регіоні. **Предметом** дослідження є сакрально-туристичний потенціал Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей Карпатського регіону та його використання для розвитку релігійного туризму. **Методи дослідження.** Для обґрунтування основних положень дослідження й розв'язання поставлених завдань застосовані теоретичні методи: аналіз, систематизація, класифікація та узагальнення; порівняльний аналіз та синтез і метод спостереження – для комплексного сприйняття об'єкта дослідження. **Практичне значення.** Результати дослідження можуть бути використані органами місцевого самоврядування для розвитку туристичної діяльності на основі сакральної спадщини регіону задля його популяризації на внутрішньому та міжнародному ринку туристичних послуг. Теоретико-методичні й прикладні розробки разом із отриманими результатами можуть бути задіяні в аналогічних дослідженнях для відповідних регіонів України.

Аналіз досліджень та публікацій

Дослідження проблем становлення та розвитку релігійного туризму України, як окремого виду туризму, проводиться відомими туризмознавцями: М. Мальською [22], О. Любіцевою [20] та ін. Історія паломництва розглядається А. Александровою, М. Біржаковим. Питанням класифікації і типології паломництва присвячені праці М. Мюллера, Т. Хрїстова, А. Бабкіна, О. Любіцевої, А. Колодного, П. Яроцького [10] та іншими. Однак, досі у науковій літературі залишаються дискусійними питання, пов'язані із визначенням самостійності сакральних об'єктів і сакрально-туристичних ресурсів у класифікаційній структурі рекреаційно-туристського ресурсного потенціалу. Наприклад, у класифікації рекреаційно-туристських ресурсів О. Бейдик [2] пам'ятки сакральної (культової) архітектури включає до архітектурно-історичних і відносить до ресурсного гіперблоку “Суспільно-історичні рекреаційно-туристські ресурси”. Подібну думку підтримують науковці В. Кравців, Л. Гринів, М. Копач, С. Кузик [15] і зазначають, що сакральні об'єкти входять до складу історико-культурних туристичних ресурсів. Відповідно до державної класифікації (Закон України “Про охорону культурної спадщини”) сакральні об'єкти знайшли своє місце як історичні (за видом) і поділяються на споруди, ансамблі, визначні місця (за типом). На нашу думку, до сакральних об'єктів доцільно віднести: храми, храмові комплекси, церкви, лаври, монастирі, дзвіниці, а також місця, пов'язані з життям і діяльністю визначних представників церкви.

Релігійні традиції українського народу та наявні сакральні ресурси сприяють формуванню стійкого попиту на паломницькі тури та формуванню в нашій країні ринку релігійного туризму. Релігійний туризм виконує ряд важливих функцій, серед яких інтеграційна, яка полягає в об'єднанні людей за конфесійною належністю та підтримці рівноваги релігійних відносин; регулятивна, суть якої полягає у забезпеченні певної поведінки людей (норми, культові обряди); комунікативна, яка полягає у можливості спілкування людей з одновірцями; світоглядна, яка полягає в тому, що під час відвідування сакральних об'єктів, люди мають можливість зрозуміти сенс свого життя і місію людини на Землі; естетична функція, яка допомагає розвивати у людей естетичний і художній смак; рекреаційна (терапевтична) функція, основою якої є оздоровлення, зняття психофізіологічної втоми, відновлення фізичних і духовних сил людини; пізнавальна, яка полягає в ознайомленні з архітектурою, історією сакральних споруд, їх духовною сутністю; виховна функція, яка полягає в одержанні знань мандрівника про сакральні об'єкти у краєзнавчому, історико-архітектурному та мистецько-сакральному аспектах та ряд інших функцій [34]. Пам'ятки церковної історії і культури є засобом утвердження національної свідомості і самосвідомості, відтворення історичної пам'яті, виховання патріотизму, розвитку естетичних і художніх смаків. Спостерігається процес становлення туристичних фірм по організації релігійних і паломницьких турів, а також деяких паломницьких служб, організованих при монастирях, церквах, а також інших релігійних організаціях. Протягом останніх років в Україні та у Карпатському регіоні (до складу якого входять чотири області Західної України: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька), зокрема, спостерігається суттєве збільшення кількості туристів, що здійснюють паломництво до численних святинь, тому, дослідження ресурсного потенціалу регіону та подальшого їх використання для розвитку релігійного туризму є актуальним [4]. Тож, розглянемо тенденції розвитку релігійного туризму на прикладі Карпатського регіону і розпочнемо ми з Львівської області.

Основний розділ**Ресурси для розвитку релігійного туризму Карпатського регіону****1. Ресурси для розвитку релігійного туризму Львівської області**

Сакральна культура Львівщини має віковичну спадщину. Вона тісно пов'язана з вірою у Бога, релігійними обрядами та символізмом божественної сили. Розташовуючись на перехресті європейських шляхів, Львівщина віддавна відзначалась багатонаціональним характером свого населення, відтак — культури і віровизнань. Українське церковне мистецтво завжди прагнуло власної національної самоідентифікації: від архітектурного образу до внутрішнього оздоблення церков. Різні етноси, які приходили й відходили, залишали по собі сліди — архітектуру, храми, цвинтарі. На жаль, багато релігійних пам'яток було знищено під час тоталітарного правління та комуністичного поневолення, а також знищуються зараз через військове вторгнення військ Російської Федерації на територію України! На даний час у Львівській області налічується понад 4000 пам'яток історії та культури, значна частина яких (понад 2000) зосереджена у Львові — місті світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Зокрема, сакральних об'єктів в області налічується понад 2500. Згідно реєстру пам'яток архітектури національного значення у Львівській області нараховується — 311 сакральних пам'яток національного значення. Найбільше об'єктів припадає на місто Львів, Жовківський та Пустомитівський райони. Особливо цінними серед сакральних об'єктів є дерев'яні храми, яких в області налічується 773. Найбільша кількість дерев'яних храмів є у Дрогобицькому (68), Старосамбірському (65), Жидачівському (58) та Турківському (52) районах. До Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належать чотири дерев'яні церкви Львівщини: святого Юрія XVI-XVII ст. у Дрогобичі, Пресвятої Трійці 1720 р. у Жовкві, Собору Пресвятої Богородиці 1838 р. у Маткові Турківського району, Зіслання святого Духа 1502 р. у Потеличі Жовківського району.

Чимало колишніх храмів з різних причин сьогодні не використовується для богослужінь — це костели Святої Марії Магдалини, Святого Лазаря, єзуїтів, Святого Казимира, Стрітєння, Кларисок, Івана Хрестителя, кілька синагог, частково використовуються — костели домініканів, бенедиктинок. Нові храми, збудовані в 1990-2005 роках, виділяються своєю архітектурою. Варто відзначити церкву Різдва Пресвятої Богородиці УГКЦ (1997-2001 рр.), що є домінантною і найпримітнішим об'єктом усього більш як сотисячного району Сихів. Одним з найраніших сучасних храмів УГКЦ у Львові є велика церква Святих Володимира і Ольги на вул. В. Симоненка, зведена за проектом архітекторів Мирона й Олександра Вендзиловичів. Заслуговує на увагу напевне найраніша львівська церква, зведена після оголошення автокефалії УАПЦ 1988 р. у підміському селі Зубра. Кілька цікавих церков збудував на Львівщині архітектор Микола Рибенчук — церкви у Брюховичах (УПЦКП) і Бірках (УГКЦ), Вознесіння Господнього (УГКЦ) на вул. Широкій у Львові.

Львівщина своїми багатими культурними надбаннями без сумніву робить вагомий внесок у скарбницю світової сакральної архітектури [31]. Окрім того, Львівщина є релігійним центром всеукраїнського значення. У ньому перебуває управлінський центр Римо-Католицької Церкви в Україні. В області розвивається релігійний та сентиментальний туризм. Значний інтерес у туристів викликають міста Жоква, Белз, Бібрка, Золочів, Жидачів, Олесько. Львівщина — це перехрестя західного і східного християнства, латинської і візантійської культур. Це місце, в якому збереглися святі місця православ'я, католицизму, юдаїзму, протестантизму та вірменської церкви. Для греко-католиків визначними об'єктами паломництва є львівський собор Святого Юра, Крехівський та Унівський монастирі поблизу Львова, Гошівський монастир на Івано-Франківщині та Зарваниця на Тернопільщині. Для православних — Успенська церква у Львові, Почаївська лавра на Тернопільщині та Манявський скит на Івано-Франківщині. Для римо-католиків — польська катедра у Львові, костел святого Лаврентія у Жовкві та багато інших місць, пов'язаних з видатними персонажами польської історії. Для юдеїв — насамперед місця, де жили провідні діячі хасидизму та меморіали загиблих у часи Холокосту. Чимало цих пам'яток є привабливими не лише для окремих паломників. До багатьох з них, особливо діючих монастирів та храмів, здійснюються масові піші прощі, зокрема до Уніва, Гошева та Зарваниці [19].

Відомими центрами релігійного туризму в області є Крехівський монастир — пам'ятка оборонної архітектури XVII століття, Унівський монастир — фортеця, який складається з монастирських будівель та Успенської церкви. До Львова з'їжджаються хасиди з цілого світу, тут збереглися стародавні єврейські квартали, де тривають роботи по реставрації синагоги "Під Розою". У містечку Жовкві, знаходиться найбільша збережена синагога Східної Європи, а на єврейському цвинтарі у Белзі похований чудотворний хасидський падиак Шолом (або Соломон) Роках (1779-1855) з родиною [18]. Вагоме значення для формування паломницьких та релігійних потоків в країні мають релігійні організації, зокрема, церковні центри, монастирі та громади. Львівщина посідає перше місце за кількістю релігійних організацій в Україні. На даний час в області 3029 діючих релігійних організацій, у тому числі — 5 центрів, 24 управлінь (єпархій, дієцезій...), 863 громади ПЦУ та 1545 громад УГКЦ., 66 монастирів (880 ченців), 26 місій, 2 братства, 19 духовних навчальних закладів (1238 слухачів, у т. ч. 328 (заочне навчання), 2692 священнослужителі, у т. ч. 81 іноземець. Працюють 1113 недільних шкіл та друкуються 23 періодичні видання. На території області 999 церков і дзвіниць, з них 398 - національного значення, 601 - місцевого значення. До прикладу, Греко-католицький центр Львівської архиєпархії вирізняється кількістю проведених прощ серед всіх центрів

України та здійснює загальне керівництво паломництвом Західної України [4]. *Найбільш значимими та туристично привабливими є наступні храми:*

- Лаврівський Святоонофрійський монастир заснований у середині XIII ст. у селі Лаврові. Він є важливою архітектурною та мистецькою пам'яткою. Церква була однією з перших триконхових церков України, орієнтованих на візантійсько-атонські зразки. Церква характерна центричністю споруди, хрестоподібним планом і розміщенням куполу на точці "золотого перетину". В різні часи поєднувала ознаки стилів: романського, готики, ренесансу, бароко, класицизму. На початку XX ст. при монастирі був створений церковний музей, який з роками придбав чимало колекцію ікон XV-XVIII століть.

- Архикафедральний собор Святого Юра у Львові. З 1998 року Собор разом із Ансамблем історичного центру Львова належить до Світової спадщини ЮНЕСКО. Власне собор є частиною комплексу: бароковий собору (1745—1770) з дзвіницею (дзвін з 1341), рококової з класицистичними портиками митрополичої палати (1761—1762), будинків капітули, тераси з двораменними сходами, ажурної огорожі довкола соборового подвір'я з двома брамами в подвір'ї (1771) та мурів, що обводять капітульні будинки і владичий сад (1772).

- Успенська (Волоська) церква у Львові. У церкві збереглися пам'ятки мистецтва XVII—XVIII ст. Найцінніші з них — ікони страстного циклу, які залишилися від первісного Успенського іконостаса 1630—1638, виконаного львівськими митцями Федором Сеньковичем, 1630 (згорів) та Миколою Петраховичем, 1638 (тепер у церкві с. Великі Грибовичі біля Львова), який у 19 ст. замінено іконостасом М. Яблонського.

- Храм Святого великомученика Пантелеймона (Св. Параскевії) у Сколе. Це старовинна бойківська дерев'яна церква.

- Церква Архистратига Михаїла у селі Підберізці, Пустомитівський район. Збудована у 1891—1910 роках у так званому "неовізантійському" стилі відомим архітектором Іваном Левинським. З нею пов'язані ряд яскравих імен видатних діячів української Церкви, культури, мистецтва і героїв визвольних змагань за українську державність. Храм освячено 1892 року Митрополитом Сильвестром Сембратовичем.

- Церква Різдва Пресвятої Богородиці у Самборі. Реліквією церкви є мощі Святого Валентина, автентичність яких підтверджує документ Папи Римського з 1759 року.

- Церква Святого Миколая у Львові. Це найдавніша пам'ятка архітектури міста: будувалася, очевидно, як родинна усипальниця галицьких князів, чим зумовлена планово-просторова композиція [6].

Переважна більшість релігійних святинь в області належить православним і католицьким церквам. Серед об'єктів паломництва і релігійного туризму варто виділити монастирі, чудотворні ікони і мощі святих, цілющі джерела тощо. В храмах Львівщини є чимало ікон, які вважаються чудотворними, до найвідоміших належать Кристинопольська та Самбірська чудотворні ікони, образи Матері Божої у Жидачеві та в селі Тартаків Сокальського району. Також храми в селах Прилбичах, Глинянах та Новосілках відомі чудотворними образами та джерелами. Страдчанський храм є найбільшим відпустовим центром біля міста Львова, а чудотворне джерело с. Новосілки відоме багатьма випадками зцілення. Чимало знаменитих у минулому чудотворних українських ікон втрачено, деякі – назавжди. Зараз важливо повернути втрачені святині до України і відновити паломництво до знаменитих у минулому чудотворних ікон. Українські етнічні землі налічували приблизно 200 чудотворних Богородичних ікон загальноукраїнського, регіонального та місцевого значення [12].

На території Львівської області є понад півсотні релігійно-паломницьких місць різного конфесійного підпорядкування та значення. У роботі Городинського Ю.Я. (2018) [5] здійснено типізацію місць паломництва за датою їхнього виникнення чи першої згадки, і поділено їх на п'ять груп: паломницькі об'єкти, які виникли у X–XII, XIII–XIV, XV–XVIII, XIX–XX ст. та об'єкти, дати виникнення яких не з'ясовано. Одним із найдавніших паломницьких місць в області є м. Самбір, яке відоме тим, що тут зберігаються чудотворна ікона Богородиці, авторство якої приписують євангелісту Луці, та мощі св. Валентина. Часто храми та монастирі ставали прихистком людей, які там переховувалися і молилися, просячи захисту. Із цим періодом пов'язане виникнення чудотворних ікон. До паломницьких місць, історія яких починається у XIII–XIV ст., належать Жидачівська та Сокальська чудотворні ікони. До третьої групи належать об'єкти, які пов'язані з переходом від Середньовіччя до раннього Нового Часу, коли формувалася сукупність матеріальних і духовних надбань людства, інтенсивно розвивалася наука, освіта, література, мистецтво, мораль і релігійна сфера. До об'єктів, які виникли у цей період, належить Крехівський монастир св. Миколая ЧСВВ УГКЦ у с. Крехів. Окрім того, що монастир мав потужні укріплення, які витримували неодноразові облоги, тут зберігалися чотири чудотворні ікони. Ще однією релігійно-паломницькою пам'яткою державного значення цього періоду є Свято-Успенська Лавра Студійського уставу. Це один із найдавніших монастирських комплексів України, який упродовж певного періоду був адміністративним центром Галицької єпархії (XIV–XVIII ст.). До періоду кінця XV ст. належать і два монастирські комплекси: монастир Благовіщення Пречистої Діви Марії у с. Підгірці та монастир Походження древа Хреста Господнього у смт. Підкамінь. Впродовж XIX–XX ст. виникла найбільша кількість паломницьких об'єктів у Львівській області. Зокрема, Страдецька гора поблизу с. Страдч Яворівського району. Релігійну діяльність проводили тут ще з XI ст. У церкві Успіння Пресвятої Богородиці зберігається кілька чудотворних ікон. Іншим відомим паломницьким місцем цього періоду є с. Корсів, де у парафіяльному храмі зберігається

чудотворна ікона Матері Божої. Серед визначних паломницьких місць слід виокремити храм Різдва Пресвятої Богородиці в с. Воля-Довголуцька (Стрийський р-н) та храм Успіння Пресвятої Богородиці в с. Дроговиж (Миколаївський р-н), де зберігаються чудотворні ікони [5].

Більшість паломницьких об'єктів Львівської області виникли у XIX–XX ст. – 35 об'єктів. У розрізі адміністративних районів Львівської області найбільше паломницьких місць зосереджено у Жовківському районі (десять), по шість паломницьких об'єктів є у м. Львів та Жидачівському районі, по п'ять об'єктів – у Золочівському, Сокальському та Бродівському районах. Незважаючи на таку кількість паломницьких об'єктів, більшість із них має місцеве (локальне) значення. Безсумнівно, що найвідомішими є м. Самбір, с. Биличі, м. Жовква, Львів, Рудки, Стрий, Червоноград, смт. Підкамінь, с. Крехів, с. Раковець, м. Борислав, Дрогобич, с. Воля Довголуцька, Грушів, Страдч, Унів, паломницькі об'єкти яких відомі на регіональному та всеукраїнському рівнях [5]. Володіючи таким багатством різноманітних паломницьких об'єктів, Львівщина в останні роки все активніше проявляє себе на міжнародному ринку релігійного туризму, оскільки, тут зосереджено чимало пам'яток, що мають цінність для представників інших країн, насамперед Польщі та Ізраїлю [19].

2. Ресурси для розвитку релігійного туризму Івано-Франківської області

Івано-Франківська область відома багатою сакральною та духовною спадщиною. Територію області здавна населяли народи з різним релігійним віросповіданням. Збережені церкви, костели, синагоги, монастирі та скити є окрасою області та передумовою для розвитку релігійного та паломницького туризму. На сьогодняшньому етапі розвитку релігійного туризму особливе значення набувають дослідження історії і культури етноконфісійних груп, які населяють територію області. Найбільш відомими центрами релігійного туризму в області є Гошівський монастир (чоловічий, греко-католицький) (1570 р.) та Манявський скит (чоловічий, православний) (1606 р.) – пам'ятки оборонної архітектури. Туристична галузь Івано-Франківської області має розгалужену мережу туристично-рекреаційних закладів, які спроможні одночасно прийняти більше 20 тис. осіб. В переліку їх послуг крім основних, різноманітні додаткові, зокрема тури екскурсійно-пізнавального характеру та паломницькі тури. Участь у релігійних заходах в якості глядачів приваблює туристів, вони мають можливість побачити діючі культові пам'ятники, музеї, відвідати релігійні служби, прийняти участь в хресних ходах, медитаціях та інших релігійних заходах, взяти участь в релігійних святах.

За кількістю пам'яток архітектури і містобудування Івано-Франківська область займає третє місце в Україні. На даний час в області під охороною держави нараховується з найдавніших часів (XII ст.) і до XXI ст. 1423 пам'ятки архітектури, з них 587 пам'яток сакральної архітектури – 547 церкви (147 мурованих і 400 дерев'яних), 88 дзвіниць, 31 костел, сім синагог, шість келій і палат духовництва, сім монастирів і дві каплиці, в тому числі 122 пам'яток національного значення, переважна більшість яких – це пам'ятки дерев'яної і мурованої архітектури, та пам'ятки житлового і громадського будівництва, зосередженого, в основному, в історичних містах. Найбільше сакральних пам'яток національного значення знаходиться у Косівському (25), Верховинському (11) та Рогатинському (11) районах. З-поміж них є храми, які внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО – Ансамбль пам'ятки архітектури 1808 р. церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Нижньому Вербіжі, Коломийського р-ну та Ансамбль пам'ятки архітектури 1598 р. церкви Зіслання Святого Духа в м. Рогатині [21]. Більшість церковних історико-культурних пам'яток Прикарпаття тісно пов'язані з історичним минулим краю і має багатовікову історію. Вони втілюють майже всі відомі архітектурні стилі: бароко, готику, ренесанс, класицизм XIX ст. Прикарпаття багатонаціональний та багатоконфесійний край. Сьогодні в області проживають представники 80 національностей, об'єднаних в 20 конфесій та понад 1600 релігійних громад. Майже в кожному населеному пункті мирно співіснують різні конфесії: греко-католицькі, православні, римо-католицькі, протестантські, які є найчисельнішими громадами. Крім традиційних течій діють малочислені релігійні громади, загалом в області нараховується понад 1310 культових споруд.

Пам'ятниками архітектури і містобудування, важливими об'єктами релігійного туризму регіону є монастирські комплекси. Вони є характерними культовими спорудами греко-католицької, православної і римо-католицьких церков. Монастирі завжди були центрами туризму і краєзнавства. Найбільш відомі з них є Домініканський монастир (1742-1762 рр.) – селище Богородчани; Манявський скит (1606 р.) – с. Манява Богородчанського району; Гошівський монастир (1570 р.) – Долинський район; Студинський монастир (1938 р.) – м. Яремче та інші. Найціннішими пам'ятками сакрального мистецтва є – Богородчанський район – с. Росільна (церква Апостолів Петра і Павла (кінець XIX ст. та храм Архистратига Михаїла (1848 р.); Галицький район – с. Крилос (Успенська церква (XVI ст.), с. Шевченково (Церква Святого Пантелеймона (1194) – єдиний в Україні практично повністю уцілілий храм Галицького князівства; Долинський район – с. Гошів (церква Святого Преображення (1842 р.); м. Івано-Франківськ (Вірменський костел (1762 р.), Колегіальний костел Діви Марії (1703 р.), Собор Святого Воскресіння (1763 р.); м. Рогатин – оборонний костел Святого Миколи (XV ст.) [24].

Костели, в основному, барочного стилю і відзначаються монументальністю і величністю. Найвизначнішими з них є костел кармелітів (1624 р.) у селі Більшівцях Галицького району, парафіяльний костел (1703 р.) та костел єзуїтів (1763р.) на майдані Шептицького в м. Івано-Франківську, костел (1760 р.) в

місті Городенці та костел бернардинців (1735 р.) в селищі Гвіздець Коломийського району та інші. Івано-Франківська область володіє значними пам'ятниками дерев'яної народної архітектури, які є найціннішою сторінкою народного мистецтва і найбільшою мірою здатні репрезентувати край у всій своєрідності та складності. Під державною охороною перебуває 335 дерев'яних церков краю, а саме: м. Рогатин – церква Святого Духа (1598 р.); м. Яремче – церкви Івана Милостивого (XVIII ст.) та Архистратига Михаїла (XIX ст.); с. Микуличині – Троїцька церква (1868 р.); селище Ворохта – храм Різдва Богородиці (1615 р.); селище Верховина – Анно-Зачатівська церква (1872 р.); м. Косів – Василівська церква та інші. Дерев'яні церкви збудовані народними майстрами без жодного гвіздка у специфічних архітектурних стилях, притаманних лише певній місцевості: бойківському, гуцульському, лемківському, стилі бароко та готичному [11].

Найдавніші з них – Благовіщенська церква (1587 р.) у м. Коломиї, *Благовіщенська церква* (1600 р.) в с. Пістинь Косівського району, церква Різдва Пресвятої Богородиці (1615 рік) у селищі Ворохта на Яремчанщині. А в с. Розсільна Богородчанського району знаходиться дерев'яна церква Архистратига Михаїла (1848 р.), зведена без жодного цвяху. У гірських селах області зустрічаються дерев'яні будівлі трьох типів: *лемківські, бойківські та гуцульські*. Для гуцульської школи характерні багатоярусний дах з кількома шпильями та квадратна основа будівлі. Бойківські церкви – видовжені, складаються з трьох залів, накриті спільним шатровим дахом. Лемки будували церкви з однією банею-шпилем, до головної споруди прилаштовували бокові – виходила хрестова основа. Найяскравішим зразком дерев'яного будівництва є Церква Святого Духа з укріпленнями в місті Рогатин (1598 р.). Іконостас Святодухівської церкви, створений у 1650 році, вважається перлиною українського малярства. *Знаковими об'єктами для розвитку релігійного туризму в області є:*

- Манявський скит, пам'ятка архітектури XVII ст., поблизу с. Манява Богородчанського району. Заснований у 1606 р. Й. Книгницьким, вихованцем Афонського монастиря. Скит Манявський – Хрестовоздвиженський аскетичний чоловічий монастир східного обряду (український Афон), визначний осередок духовності, культури і мистецтва України. Зараз це відреставрований ансамбль кам'яних і дерев'яних споруд, обгороджених високою кам'яною стіною з вежами і бійницями – вдалині синтез гірського рельєфу і фортифікаційних забудов.

- Гошівський монастир отців Василіан і Церква Преображення Господнього на Ясній Горі у с. Гошеві Долиньського району, заснований у 1570 році. Місце паломництва християн з різних країн світу, які йдуть сюди, щоб помолитися чудотворній іконі Божої Матері;

- Село Погоня у Тисменицькому районі – місце паломництва християн протягом багатьох століть. За історичними довідками, ця місцевість прославилася ще за часів Данила Галицького чудотворним об'явленням Матері Божої. У XVII ст. на цьому місці виник монастир, знищений радянською владою. Навесні 2001 року віднайдено ікону, яку датують XVII ст. і вважають оригіналом чудотворного образу Погонянської Богоматері;

- Духова криниця (криниця Іоана Предтечі) і каплиця - одне із священних для галичан місць, що знаходиться в урочищі Вишневець, на межі сіл Єзупіль та Сілець Тисменицького району. За віруваннями, що прийшли до нас із глибини століть, вода з цього джерела має цілющу силу. Численні перекази оповідають про чудеса зцілення незрячих. Щороку на Івана Купала біля Криниці Святого Духа відбуваються величні нічні відправи з молитвами [26].

На Прикарпатті виник хасидизм (хасид означає “благочестивий”), – одна з найпоширеніших течій іудаїзму. Засновником хасидизму був Ізраель бен Еліазер або Бааль Шем Тов, який у середині XVIII ст. заснував у м. Косові першу хасидську громаду. Після нього знаменитими цадиками (праведниками) були Якоб Коппель Хасид, Мена Барух, Менахель Мендель, Нахман Косовер, Хаїм Гагер, (близько 10 тис. осіб) були винищені нацистами в ході “операції” 15–16 жовтня 1941 року та в наступні місяці. На місці масового вбивства споруджено пам'ятний знак [11]. В Івано-Франківській області представлені багаті зразки матеріальної культури караїмів. Саме кримські караїми на запрошення короля Данила Галицького селяться у XIII ст. в містах Галичі та Луцьку. На жаль кенаса у м. Галичі була зруйнована ще в 1985 році. Туристи можуть ознайомитися лише з експозиціями в єдиному в Україні музею караїмської культури і побуту та караїмським цвинтарем у Галицькому районі [29]. Водночас, в області не в повній мірі використовується історико-культурна спадщина для формування спільної ідентичності, консолідації місцевих мешканців та формування позитивного іміджу області. На сьогоднішній день не розроблено методологічних аспектів аналізу функціонування пам'яток історії та культури в якості екскурсійного туристичного об'єкту. Внаслідок цього об'єкти церковної історико-культурної спадщини залучаються до релігійного туризму безсистемно, а їх пізнавальна функція зводиться до мінімуму. Відродження звичаїв і традицій, елементів національної культури тісно пов'язано з духовно-релігійним суверенітетом, тому важливим є розвиток релігійного туризму в області. [33].

3. Ресурси для розвитку релігійного туризму на Закарпатті

Привабливим туристичним регіоном України – є Закарпаття. Закарпатська область володіє унікальним історико-культурним комплексом, який налічує близько 1800 пам'яток історії, культури, мистецтва, з них 496 – археології, 1273 - історії, 48 – мистецтва. 3-поміж них є храми, які внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО - Ансамбль пам'ятки архітектури 1745 р. церкви Собору св. Архистратига Михаїла в с. Ужку,

Великобerezнянського р-ну та Ансамбль пам'ятки архітектури 1813-1824 рр. церкви Вознесіння Господнього (Струківської) в с. Ясіні, Рахівського р-ну. Найбільше пам'яток національного значення знаходяться у Великобerezнянському та Воловецькому районах, однак, багато районів області взагалі не налічують сакральні пам'ятки національного значення. Закарпаття - перехрестя латинської і візантійської культури, західного і східного християнства; регіон, в якому збереглися «святі місця» католицизму, православ'я, іудаїзму, протестантизму, вірменської церкви. Міжконфесійна згода стала візитівкою Закарпаття. Майже в кожному населеному пункті поруч один з одним височіють храми різних конфесій: православні, греко-католицькі, римо-католицькі, реформатські та протестантські. Загалом, у Закарпатській області діє 1678 релігійних організацій; 4 релігійні центри; 13 — управлінь; 1586 — релігійні громади; 11 монастирів і в них 467 ченців та 7 місій [9].

Зокрема, відомий закарпатський історик А. Кралицький, у “Временнику Ставропигийского института” описав деякі сакральні ресурси Закарпатської області, серед яких Зарічанський, Боронявський та Імстичівський монастирі, які і сьогодні залишаються одними з найважливіших релігійних об'єктів Закарпаття [16]. Закарпаття володіє також значною кількістю пам'яток дерев'яної народної архітектури XVII-XIX ст. Унікальними в архітектурному відношенні є 55 дерев'яних церков у межах області, серед яких понад 10 побудовано у XVII – XVIII столітті. Деякі з них внесені до державного реєстру нерухомих пам'яток містобудування та архітектури місцевого та національного значення. Майже 90% дерев'яних храмів використовують як культові споруди. Об'єктами туристичного інтересу можуть стати 40 монастирів області. Аналіз територіального поширення сакральних культових споруд в Закарпатті свідчить про їхню концентрацію переважно у гірських північних регіонах Міжгірського, Воловецького, Великобerezнянського районів та південних частинах області в межах Берегівського, Виноградівського та Хустського районів.

Найчастіше об'єктами релігійного туризму стають Дмитрівська церква у с. Вільховиця Мукачівського району, церква Св. Архангела Михаїла у с. Руська Кучава Мукачівського району, дерев'яна церква Св. Василя Великого, церква Покрови Пресвятої Богородиці у с. Кострино Великобerezнянського району, Кирило-Мефодіївський жіночий монастир в м. Свальява, Свято-Введенський жіночий монастир в с. Кушниця Іршавського району, жіночий монастир Різдва Пресвятої Богородиці в с. Липча Хустського району.

До прикладу, в центрі гірськолижного туризму Міжгірщини – селах Пилипець і Подобовець – привертають увагу старі дерев'яні споруди цікавої архітектурної форми. Церква святого Миколая Чудотворця у Подобовці побудована в XVII столітті (понад 300 років тому), а у 1785 році її перенесено в інше місце, де знаходиться і зараз. Вона має струнку форму з бароковим завершенням. Звісно, час вимагав неодноразового ремонту храму, але іконостас залишився не зіпсованим і, мабуть, становить певну мистецьку та історичну цінність. У сусідньому у Подобовцем селі Розтока вражає уяву своєю неповторністю церква Введення Пресвятої Богородиці, яка датується XVII століттям. Саме про цей храм відомий дослідник і письменник Михайло Сирохман писав: “Церква має тільки їй притаманні пропорції, чудові художні деталі”.

Не менш красивою є церква Різдва Пресвятої Богородиці у Пилипці. До речі, перша культова споруда у цьому селі була побудована близько 500 років тому, а згаданий храм споруджено, за різними даними, у 1762 або 1780 році. Церкви такої архітектурної форми як на Закарпатті невеликі, але в них таїться стільки цікавого. Ось у селі Рекіти, через яке пролягають захоплюючі пішохідні і велосипедні маршрути, можна побачити храм, який, за свою майже 3-вікову історію тричі змінював місце розташування. До речі, цей гірський населений пункт вважається одним з найстаріших в колишньому Мараморошському комітаті [1].

У церковній архітектурі Міжгірщини готичний стиль є типовим. В селі Репинне, де частенько зупиняються туристи, щоб насолодитися смаком води з тутешнього мінерального джерела, теж є така культова споруда. Її вік – понад 200 років. А при Свято-Духівській церкві у селі Колочава діє історико-культурний центр, який працює над створенням краєзнавчого храму-музею. Увагу цінителів архітектури привертає також Негровецька церква святого арх. Михаїла, побудована на пагорбі. За переказами, у 1818 році даний храм було перенесено на це місце з урочища Ясеновець, який у той час потерпав від зсувів [1].

Загалом, деєрєв'яні церкви Закарпаття є унікальними за своєю будовою та ступенем збереженості, зокрема, Церква Введення Пресвятої Богородиці, XVIII ст., яка знаходиться в Іршавському районі, селі Локоть. Перша згадка про дану церкву датується 1690 роком. Внаслідок війн трансильванського князя Ракоці дерев'яна церква згоріла, але в 1733 році розпочалося будівництво нової церкви, яка описувалася, як “маленька і темна”. Церква Введення Пресвятої Богородиці є тризрубною, збудована з дубових колод і датується 1734 роком. Є думки, що церкву перенесли в с. Локоть з іншого села. Місцевий краєзнавець В. Керечанин вважає, що церкву було спочатку споруджено в 1784 році в Заріччі, а вже потім у 1800 перенесено в село Локоть (про це свідчать зарубки та сліди кутових з'єднань на брусах). Церква Св. Михаїла, яка знаходиться в Іршавському районі, селі Івашковиця. Дана церква датується 1658 роком, і є однією з небагатьох уцілілих малих дерев'яних церков. Поруч з церквою розташована дерев'яна дзвіниця, яка є типовою для багатьох верховинських сіл [17]. Церква Св. Параскеви, XV ст., яка розташована в Хустському районі, селі Олександрівка. Церква Св. Параскеви датується 1753 роком. За місцевим переказом, перша церква стояла в урочищі Потік, а теперішня є другою. Відомо також, що церкву перенесли в межах села. Церква Св. Миколи, 1779 року, озташована в Хустському районі, селі Данилово.

Церква Св. Миколи Чудотворця є наймолодшою з готичних церков Хустщини. Можливо, це найгарніша і найдивовижніша церква. Тут береглися настінні розписи, датовані 1828 роком та виконані художником І.Корнмаєром. Біля церкви розташована дерев'яна каркасна дзвіниця, а в ній – три дзвони [17].

На території Закарпатської області багато цікавих релігійних маршрутів, кількість яких з кожним днем зростає. Під час екскурсій релігійної тематики по Закарпатській області екскурсанти відвідують релігійні центри, де вони знайомляться з релігійними об'єктами – діючими культовими спорудами, відвідують церковні музеї та виставки, богослужіння, беруть участь у хресних ходах, медитаціях [28]. Дедалі популярнішими стають подорожі до монастирів Закарпаття, які позитивно впливають на розвиток релігійного туризму в області. Найпопулярнішими серед них є: Свято-Миколаївський жіночий монастир у Мукачеві (Святині: ікона Божої Матері “Скоропослушниця”, Іверська ікона Божої Матері, привезена з гори Афон, рака з частиною мощів преподобного Мойсея Угриня), Святопокровський чоловічий монастир в селі Ракошино (Святині: Іверська Ікона Божої Матері, ікона святого великомученика і цілителя Пантелеїмона з часткою мощей, ікона Знамення Божої Матері, ікона Ісуса Христа - Сонце Правди), Красногорський чоловічий православний монастир в честь Усіх Святих (Святині: ікона преподобного Серафима Саровського з часткою його святих мощей, чудотворна ікона Богородиці “Усіх скорботних Радість”, ікона Богородиці “Неопалима Купина”), Чоловічий монастир “Казанської ікони” Божої Матері в Тишові, Свято-Успенський жіночий монастир у с. Домбоки (Святині: ікона Божої Матері “Скоропослушниця”, ікона Божої Матері “Акафістна”), Свято-Троїце-Кирило-Мефодіївський жіночий монастир у м. Свалява, Свято-Серафимівський жіночий монастир в с. Приборжавське, Грушівський монастир, монастир в с. Іза, Свято-Різдва-Богородицький жіночий монастир в с. Липча та ін. [27].

Майже кожен монастир має свою святиню. Найбільш знаним із закарпатських православних святих є преподобний Олексій Карпаторуський (мощі зберігаються в с. Іза Хустського району, у місцевому монастирі, де він за життя був настоятелем) та Йов Угольський, архімандрит, мощі якого зберігаються в храмі у с. Малі Угольці. Серед закарпатських ікон, які особливо шанують паломники, – Богородичний образ “Солодке лобзання” (монастир в с.Чумальово), Ікона Божої Матері “Скоропослушниця” (монастир у Домбоках), вона вважається однією з тих, що мироточать. Особливо сильно миро стікає з ікони, коли в світі відбуваються скорботні події. У Бедевлі знаходиться Богородична ікона, написана Євангелистом Лукою. Варто зазначити про унікальні “нерукотворні” хрести, які знаходили й досі знаходять сьогодні на Закарпатті, остання така знахідка була у 2009 р. на Свалявщині. Хрест зберігається у православному соборі на площі Федорова в Мукачеві. Нерукотворні хрести представлені також в кількох храмах краю, зокрема, на Хустщині [12].

З метою популяризації розвитку релігійного туризму, залучення туристів до Закарпатської області постійно розробляються нові й удосконалюються вже наявні релігійні маршрути. Так, на Закарпатті розробляється релігійний маршрут “Туристичний маршрут до спільної релігійної та культурної спадщини”, який охопить 19 церков прикордонних районів Закарпатської обл., серед яких Ужгородський греко-католицький кафедральний собор, Горянська ротонда, Мукачівський храм Св. Михайла, Берегівська та Виноградівська римо-като-лицькі церкви, Хустська, Вишківська, Тячівська реформаторські та інші церкви, які представляють велику архітектурну та мистецьку цінність [8]. Ще одним популярним місцем паломництва в Закарпатті є Урочище Джублик – розташоване між селами Нижнє Болотне і Вільхівка, Іршавського району Закарпатської області. З початком 2000-х років селище стало центром масового паломництва греко-католиків і всіх тих, хто вважає його, як місце явлення Божої Матері. Згодом тут була побудована невелика каплиця і закладений монастир Собор Пресвятої Богородиці. Також був прокладений найдовший шлях в Європі від Львова до Джублику, який отримав назву «Остання дорога Христа». Зараз в урочищі засновано: греко-католицький монастир Собору Пресвятої Богородиці; побудовано літню відпустову церкву Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії; два монастирі (чоловічий із каплицею Серця Христового, а також жіночий із каплицею Пресвятої Родини). Також зведено будинок для паломників, у якому розміщено каплицю Івана Хрестителя. Над джерелом, де з'явилася Богородиця, стоїть дерев'яна каплиця Матері Божої, а довкола всієї святині встановлено хресну дорогу [7]. Урочище Джублик включено до низки паломницьких турів Закарпаттям, зокрема, “Проца до святинь Закарпаття” (Мукачево, Малий Березний, Бороняво, Джублик). Програма туру охоплює *Мукачівський Святомиколаївський монастир, який був заснований ще до 1242 року, а ченці-василіяни, що жили за правилами св. Василія тут поселились ще за княжих часів. Малоберезнянський монастир, який стоїть над долиною ріки Уж, на схилі гори Ділок, що за 40 км на північ від Ужгорода. Із 2 березня 2009 р. саме тут розміщений осідок василіянської Провінції св. Миколая на Закарпатті — Срібній Землі. А також Боронявський монастир, який було засновано у 1716 році, коли ієромонах Іван Козак збудував невелику дерев'яну церкву й самотню келію, у якій почав провадити монаше життя* [25]. Загалом, Закарпаття як осередок духовної культури України, де переплітаються різні стилі та спадщини різних народів, має можливість набути стрімкого розвитку в сфері релігійного туризму.

4. Ресурси для розвитку релігійного туризму Чернівецької області

Чернівецька область – це регіон України, який займає одне з провідних місць за кількістю сакральних-туристичних об'єктів. В 417 населених пунктах області на 1038 релігійні громади припадає 1097

об'єкти сакральної архітектури. Згідно до переліку пам'яток та об'єктів культурної спадщини, найбільше сакральних пам'яток національного значення знаходиться у Герцаївському (12) та Кіцманському (10) районах. У зв'язку з невеликою площею цієї області тут спостерігається найбільша щільність пам'яток – 140 об'єктів/1000км². Загалом за роки Незалежності на Буковині побільшало на більш як три сотні храмів, 96 колишніх культових споруд повернуто релігійним громадам, майже сотня - у стадії будівництва. Найчисельнішими є релігійні організації православного віросповідання, що складають близько 50% від загальної кількості релігійних організацій краю. Українська православна церква налічує 400 релігійні організації, Українська православна церква Київського Патріархату - 146, Руська старо-обрядницька церква - 8, Українська автокефальна православна церква - 3, Українська греко-католицька церква налічує 22 релігійні громади, в складі Римо-католицької церкви - 30 релігійні організації. Активну участь у суспільному житті Буковини відіграють протестанти, які становлять близько 40% від кількості зареєстрованих релігійних організацій. Найбільше протестантських громад налічують регіональні об'єднання: Євангельських християн баптистів - 165, Адвентистів сьомого дня - 96, Християн віри євангельських п'ятидесятників - 93. В Чернівецькій області діє 9 релігійних громад іудеїв. Слід відмітити, що Чернівецька область має всі передумови стати краєм масового паломництва хасидів, так як має відомі місця, пов'язані із іудеями даного напрямку знаходяться в м. Чернівці (синагога в Садгорі, де похований один із засновків хасидизму), а також у с. Виженка Вижницького району.

Одними з найцікавіших і найбагатших сакральними реліквіями об'єктами релігійного туризму є монастирі. Діючих монастирів в області налічується п'ятнадцять, чотири ще будуються. За територіальним розподілом монастирі Чернівецької області розміщені наступним чином: Вижницький район - 1 УПЦ та споруджується 1 УГКЦ, Герцаївський - 1 УПЦ, Глибоцький - 2 РПСЦ, Заставнівський - 2 УПЦ та будується 1 УПЦ КП, Новоселицький - 1 УПЦ, Сокирянський - 1 УПЦ, Сторожинецький - 2 УПЦ та 3 РКЦ, м. Чернівці - 2 УПЦ і 1 РКЦ. Основна маса паломницьких походів спрямована у вище названі адміністративно-територіальні райони та обласний центр.

Важливе значення для проведення паломництва в Чернівецькій області мають Свято-Духівський кафедральний собор м. Чернівці (УПЦ), Римо-католицький костюл Воздвиження чесного хреста м. Чернівці, колишня резиденція Буковинських митрополитів із Трьохсвятительським храмом (УПЦ КП), Свято-Миколаївський дерев'яний храм м. Чернівці (УПЦ КП) та інші пам'ятки архітектури як м. Чернівці так і інших населених пунктів Чернівецької області [13]. Всі найголовніші храми м. Чернівці зосереджені у центрі. Однак, аби побачити колишню резиденцію митрополитів Буковини та Далмації (нині головні корпуси ЧНУ ім. Ю. Федьковича), "п'яну" (із покрученими куполами) Миколаївську церкву та єдину у місті синагогу, яка функціонувала у всі часи та в якій збереглися унікальні розписи, треба трішки пройти від Ратуші. А ось, аби подивитися на знамениту Садгірську синагогу – резиденцію знаного колись у світі місцевого цадика, то треба їхати у віддалений мікрорайон міста – Садгору.

Звісно, головна архітектурна та релігійна перлина Чернівців — ансамбль колишньої Резиденції митрополитів Буковини і Далмації. У 2011 році на 35-й сесії комітету Світової спадщини ЮНЕСКО колишня резиденція митрополитів включена до списку Світової спадщини. На території резиденції є дві церкви і діє філософсько-теологічний факультет. Навіть у часи Радянського Союзу, коли у виші не діяли теологічний факультет та університетська церква, хрестів з будівлі ніхто не знімав...Ввійшовши на територію університету, зліва одразу видно семінарську Церкву Трьох Святителів, перший камінь у фундамент якого заклав митрополит Євген Гакман у 1867 році. Саме він домігся від австрійської влади дозволу на спорудження такої просторої резиденції. Ця церква є відчинена для всіх, і підпорядковується УПЦ КП. А ось церква св. Івана Сучавського відчинена лише для студентів-теологів. Храм Івана Сучавського колись був домовою церквою митрополита – не каплицею. У стінах резиденції він жив, працював, приймав гостей і молився.

Сьогодні великий пам'ятник митрополиту Євгену Гакману – першому митрополиту Буковини і Далмації є на території Собору Святого Духа УПЦ МП, що навпроти Соборної площі. За насичений рожевий колір, городяни називають цей храм просто "рожевим собором". У 1844 році єпископ Гакман урочисто заклав наріжний камінь у фундамент майбутнього Святодухівського кафедрального собору, спорудження якого затягнулося на 20 років. 17 липня 1864 освятив його, а наступного дня заклав наріжний камінь у фундамент каплиці Св. Івана Нового Сучавського. Власне, з неї розпочалося спорудження комплексу єпископської (згодом митрополичої) резиденції у Чернівцях. Ще одне дітище митрополита Гакмана – Церква Святої Параскеви Сербської УПЦ КП, що розташовується у нижній центральній частині міста неподалік площі Філармонії. Зараз цей храм є кафедральним собором Чернівецької єпархії УПЦ КП.

Із Центральної площі міста добре видніється вдалині собор Успіння Пресвятої Богородиці УГКЦ. Справа, кілька метрів вгору від нього – Вірменська церква. А ліворуч, внизу, — синагога Ізраїля і Зельди Майберг. Синагога "Корншил" – саме так вона називалася колись, була побудована в кінці XIX століття. Синагога функціонувала до Другої світової війни. У 1946 року вона не увійшла до числа діючих синагог і була закрита, а приміщення з того часу використовувалося для сторонніх потреб. Піднімаючись від синагоги, перед очима відразу відкривається чудовий жовтогарячий греко-католицький собор. Собор Успіння Пресвятої Богородиці УГКЦ — це перша на Буковині греко-католицька церква, якій зараз уже

понад 190 років, і яка є головним храмом УГКЦ в області. Храм Святого Миколая був побудований в Чернівцях у румунський період на Буковині (1919–1940) — в румунському стилі неоромінеск. На зв'язок із румунською культовою архітектурою вказують оригінальні “кручені” куполи церкви. Храм збудовано за зразком одного із шедеврів румунського середньовічного зодчества — православного Успенського собору у румунському місті Куртя-де-Арджеш — місця останнього спочинку румунських королів. Церква Святого Миколая — єдина православна церква Чернівців, у якій не переривалося богослужіння. Власне, серед архітектурних родзинок Чернівців є ще жіночий та чоловічий монастирі УПЦ (МП). Вони знаходяться далеко від центру міста. Синагога Бейт Тфіла Бенямін - це одна із двох нині діючих синагог у Чернівцях і єдина, яка діяла навіть у радянський час. Невеличка синагога була збудована в 1923 році і порівняно добре збереглася. Особливою цінністю є її внутрішні розписи, виконані невідомим чернівецьким художником.

Дуже цікавим для туристів є віддалений мікрорайон міста — Садгору, і тамтешні храми, серед яких — 200-літній костел Архангела Михаїла – перша кам'яна культова споруда у Садгорі. Мала Базиліка – римо-католицький храм Воздвиження Всечесного Хреста, який отримав статус Базиліки ніколи не був зачиненим впродовж всієї двохсотлітньої історії. Це перша мурована споруда міста. Ще один римо-католицький храм міста – єзуїтський костел Найсвятішого Серця Ісуса, на сьогодні – найзанедбаніший храм міста. Миколаївська церква – найстаріша дерев'яна церква у місті, пам'ятку архітектури національного значення, збудовану у 1607 році, зараз там служать священники УПЦ КП. Ще одна стара церква хатнього типу – Успенська, була збудована у центрі Чернівців, але згодом, за наказом австрійської влади, її перенесли на край міста. Вже за часів Незалежності у місті почали зводитися багато церков, особливо у віддалених від центру районах, зокрема, собор Різдва Христового, кафедральний собор Кіцманської єпархії УПЦ КП. Нині у Чернівцях діє тематична екскурсія винятково головними храмами міста [30].

На території Чернівецької області налічують більше 50 мурованих храмів, соборів. Цікавою пам'яткою зодчества є Вірменський собор, у с. Топорівці є дві церкви присвячені святому Іллі. У містечку Лужани є Вознесенська церква - найдавніший зі збережених в області мурованих храмів краю. У Герцаївському районі налічується 15 пам'яток архітектури - мурованих храмів. Важливе місце в сакрально-туристичному потенціалі посідає колишня резиденція Буковинських митрополитів із Трьохсвятительським храмом, яка включена до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а також Свято-Успенський старообрядницький собор у с. Біла Криниця, який є відомим сакральним об'єктом краю. Унікальні дерев'яні храми розміщені в Кіцманському, Путильському, Вижицькому, Герцаївському та Глибоцькому районах. Пам'ятки дерев'яної архітектури “хатнього” типу представлені у м. Чернівці. Найяскравішим прикладом є Свято-Миколаївська церква. Колективом авторів (Косташук І, Гуцуляк А.) [13] було здійснено оцінку сакрально-туристичних об'єктів Чернівецької області. Для цього було використано методику бальної оцінки [14], яка полягає в оцінці туристичного об'єкту критеріальними балами, які попередньо встановлюються і за якими проводиться оцінка всіх об'єктів. Бальна оцінка сумарного сакрально-туристичного потенціалу адміністративно-територіальних районів, областей дає змогу виділити регіони, які є найоптимальнішими для розвитку релігійного туризму та паломництва. Встановлено, що сакрально-туристичний потенціал Чернівецької області має чіткі територіальні відміни і з'ясовано, що найбільшу сумарну бальну оцінку отримали Герцаївський (371 бал), Кіцманський (305) райони та м. Чернівці (388). Найбільші показники оцінки сакрально-туристичного потенціалу характерні для Попруття, а найменший для території Північної Бессарабії. Унікальне значення мають дерев'яні храми Путильського району, що і підвищує його бальну оцінку. З метою розвитку паломництва та релігійного туризму в Чернівецькій області було розроблено туристичні маршрути “Православні стежки Буковини” та “Сакральна Буковина”, які мають практичне застосування. Загалом, Чернівецька область має значний сакрально-туристичний потенціал, основними складовими якого є релігійні об'єкти та сакральні ландшафти. Він сформувався під впливом різних чинників, зокрема природних, суспільних, історичних та власне релігійного, що проявляється у формуванні релігійної сфери області із найдавніших часів до сьогодення. Релігійний туризм повинен стати ключовим у туристичній індустрії області, проте є цілий ряд ще не вирішених питань, що гальмують його розвиток, як і розвиток туристичної галузі загалом [13].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Релігійний туризм на початку XXI ст. став пріоритетним напрямком туризму, як в Україні, так і в Карпатському регіоні зокрема, однак, його розвиток у великій мірі залежить від сакрально-туристичних ресурсів території, їх стану та ефективного використання. За результатами дослідження встановлено, що Карпатський регіон володіє значним ресурсним потенціалом для розвитку цього виду туризму, зокрема, в регіоні збереглась велика кількість унікальних об'єктів культової дерев'яної архітектури, яка займає особливе місце в історико-культурній спадщині держави. Визначний характер храмового будівництва знайшов тут поєднання з народними будівельними традиціями, які своїм корінням сягають давніх дохристиянських часів. Вісім храмів Карпатського регіону внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зокрема: Ансамбль пам'ятки архітектури 1745 р. церкви Собору св. Архистратига Михаїла в с. Ужку, Великоберезнянського р-ну, Закарпатської обл.; Ансамбль пам'ятки архітектури 1813-1824 рр. церкви Вознесення Господнього (Струківської) в с. Ясіні, Рахівського р-ну, Закарпатської обл.; Ансамбль пам'ятки

архітектури 1808 р. церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Нижньому Вербіжі, Коломийського р-ну, Івано-Франківської обл.; Ансамбль пам'ятки архітектури 1598 р. церкви Зіслання Святого Духа в м. Рогатині, Івано-Франківської обл.; Ансамбль пам'ятки архітектури 1670-1678 рр. церкви св. Юра в м. Дрогобичі, Львівської обл.; Пам'ятка архітектури 1720 р. церква Пресвятої Трійці в м. Жовкві, Львівської обл.; Ансамбль пам'ятки архітектури 1502-1600 рр. церкви Зіслання Святого Духа в с. Потеличі, Жовківського р-ну, Львівської обл.; Ансамбль пам'ятки архітектури 1838-1902 рр. церкви Собору Пресвятої Богородиці в с. Маткові, Турківського р-ну, Львівської обл.

Всього на території Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей Карпатського регіону виявлено близько 5000 пам'яток сакральної архітектури серед яких найчисленнішими є храми. Особливо цінними серед сакральних об'єктів Карпатського регіону є дерев'яні храми, вісім з яких внесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Отже, за результатами дослідження кількості сакральних пам'яток місцевого й національного значення Львівщина посідає перше місце; суттєво менше сакральних об'єктів виявлено в Івано-Франківській та Закарпатській областях і останнє місце посідає Чернівецька область.

Отримані результати дали змогу виокремити в межах областей перспективні райони для розвитку релігійного туризму в Карпатському регіоні. Так, у Чернівецькій області, згідно до переліку пам'яток та об'єктів культурної спадщини, найбільше сакральних пам'яток національного значення знаходиться у Кіцманському, Герцаївському, Заставнівському районах та місті Чернівці. Хоча, область і займає за кількістю об'єктів останнє місце у рейтингу та у зв'язку з невеликою її площею тут спостерігається найбільша щільність пам'яток – 140 об'єктів/1000км². Перспективними районами для розвитку релігійного туризму у Закарпатській області є: Великоберезнянський, Воловецький та Берегівський, в яких знаходиться найбільше пам'яток національного значення. З-поміж них є два храми, які внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО: в с. Ужку (Великоберезнянського р-ну) та в с. Ясіні (Рахівського р-ну). Івано-Франківська область згідно проведеними оцінками займає друге місце за кількістю сакральних об'єктів з високою їх концентрацією. Найбільше сакральних пам'яток національного значення знаходиться у Косівському, Верховинському та Рогатинському районах. Важливе місце посідають дерев'яні церкви, де перебуває 400 дерев'яних храмів, з-поміж яких дві, що внесені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО: в с. Нижньому Вербіжі, (Коломийського р-ну) та в м. Рогатині. Львівська область посідає перше місце у Карпатському регіоні за кількістю сакральних пам'яток. Найбільше об'єктів припадає на місто Львів. Особливо цінними серед сакральних об'єктів області є дерев'яні храми, яких в області налічується 773. Найбільша кількість дерев'яних храмів є у Дрогобицькому, Старосамбірському, Жидачівському та Турківському районах. До Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належать чотири дерев'яні церкви Львівщини: у Дрогобичі, Жовкві, Маткові (Турківського р-ну) та у Потеличах (Жовківського р-ну).

Установлено, що більшість сакральних пам'яток місцевого й національного значення залучені до низки релігійних та паломницьких турів, однак, значна частина ресурсів не повною мірою використовується для популяризації та розвитку релігійного туризму в Карпатському регіоні. Загалом результати дослідження можуть бути використані органами місцевого самоврядування для розвитку туристичної діяльності на основі сакральної спадщини регіону задля його популяризації на внутрішньому та міжнародному ринку туристичних послуг. Теоретико-методичні й прикладні розробки разом із отриманими результатами можуть бути задіяні в аналогічних дослідженнях для відповідних регіонів України.

Література

1. Бабічин Ю. У Закарпатті стає популярним релігійний туризм / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/24106>
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування : монографія / Бейдик О.О. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – 395 с.
3. Божук Т. І. Перспективи розвитку релігійного туризму в Закарпатті / Т.І. Божук // Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 2006. – С. 115–118.
4. Бордун О.Ю. Теоретичні та прикладні засади дослідження релігійних та паломницьких потоків України / О.Ю. Бордун // Географія та туризм. – 2012. – Вип. 23. – С. 73–81.
5. Городиський Ю. Я. Геопросторова організація паломництва у Львівській області : автореф. дисерт. / Городиський Ю. Я. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2018.
6. Дерев'яні церкви Карпатського регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Дерев'яні_церкви_карпатського_регіону_Польщі_і_України
7. Джуублик Монастир / Карпати 3d [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://karpaty3d.com/listing/dzhublyk-monastery/>
8. Закарпаття онлайн / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpattya.net.ua/News/98054-Cherez-zakarpatski-i-uhorski-tserkvy-prolihatyme-osoblyvyi-turystychnyi-marshrut>
9. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irs.in.ua>

10. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / відп. ред. А.М. Колодний, П.Л. Яроцький. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
11. Клапчук В.М. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : монографія / В.М. Клапчук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Львів; Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – С. 295–295.
12. Географія релігійного туризму в Україні / Ковальчук А.С., Рутинський М.И., Манько А.М., Завадовський Т.Б., Каднічанський Д. А. – Львів : ТзОВ “Друк Захід”, 2016. – 454 с.
13. Косташук І. Сакральньо-туристичний потенціал Чернівецької області: особливості формування та використання / І. Косташук, А. Гуцуляк // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. – Випуск 696. – С. 108–110.
14. Косташук І.І. Методика оцінки сакральньо-туристичних ресурсів регіону (на прикладі Чернівецької області) / Іван Косташук // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 519-520: Географія. – С. 81–86.
15. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / Василь Кравців, Лідія Гринів, Микола Копач, Степан Кузик. – Львів : НАН України. ІРД НАН України, 1999. – 78 с.
16. Кралицкий А.Ф. Временник Ставропигийского Института / Кралицкий А.Ф. – Львов, 1871.
17. Кришунська О. Дерев'яні храми України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.derev.org.ua/zakarpivashkovytsia.htm>
18. Львівщина дивовижні відкриття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lviv-region.travel/ua/cat/lviv-region>
19. Львівщина прагне стати центром паломницького туризму / Край краєзнавчо-туристичний ортал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kray.org.ua/9796/mandrivky/lvivshhina-pragne-stati-svyatoyu-zemleyu-dlya-yevropeytsiv/>
20. Любіцева О.О. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні / О.О. Любіцева, С.П. Романчук // Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня 2001 р. КУТЕП). – К. : Вид-во «КУТЕП», 2002. – 235 с.
21. Маланюк Т.З. Краєзнавство і туризм : навчальний посібник / Т.З. Маланюк. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 3 – С. 19.
22. Мальська М.П. Міжнародний туризм і сфера послуг / Мальська М.П., Антонюк Н.В., Ганич Н.М. – К. : Знання, 2008. – 661 с.
23. Мілашовська О.І. Роль та місце екскурсійної діяльності у розвитку релігійного туризму на Закарпатті / О.І. Мілашовська // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.16. – С. 124–129.
24. Прикарпаття: спадщина віків : Історико-культурологічне видання / [за ред. М.В. Кугутяка]. – Львів : Манускрипт, 2006. – С. 164–186.
25. Проща до святинь Закарпаття (Мукачево, Малий Березний, Бороняво, Джублик) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pilgrimage.in.ua/proscha-do-svyatyn-zakarpattya-malyj-bereznyj-mukachevo-boronyavo-dzhublyk/>
26. Релігійний туризм / Регіональний туристично-інформаційний центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rtic.if.ua/religioustourism.html>
27. Релігійний туризм на Закарпатті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://diplomna5.Com/ref-74483/>
28. Релігійні тури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oksamyt-kl.com.ua/index.php/excursions/religion>
29. Сапелкіна З.П. Релігійний туризм : навчальний посібник / З.П. Сапелкіна. – К. : Альтерпрес, 2009. – С. 91–92.
30. Храми та синагоги Чернівців / risu Релігійний туризм / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/65550/
31. Християнська сакральна культура / Львівщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lviv-region.travel/ua/cat/christian-heritage>
32. Шандор Федір / Сакральні види туризму на Закарпатті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pershij.com.ua/sokralni-vydy-turyzmu-na-zakarpatti/>
33. Шикеринець В.В. Сучасні тенденції у розвитку релігійного туризму на Прикарпатті / Шикеринець В.В., Гуменюк А.І., Гуменюк Г.М. // Рекреаційний потенціал Прикарпаття : історія, сучасний стан, перспективи : збірник статей міжнародної наукової конференції «Туризм і розвиток регіону», присвяченої 10-річчю створення Інституту туризму (Івано-Франківськ, 19–20 вересня 2013 р.) / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника ; голова редколегії – проф. Володимир Клапчук. – Івано-Франківськ : «Фоліант», 2013. – Вип. 4 – С. 305–310.
34. Lypuch, L., Volynets, I., Khilukha, O., Matviichuk, I., Semchuk, Z. Model of management of the employees' innovative behavior at the industrial enterprises. Business Perspectives. Volume 16, 2018, Issue 3, pp. 197–206.

References

1. Babichyn Yu. U Zakarpatti staie populiarным relihiinym turyzm / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/24106>
2. Beidyk O.O. Rekreatsiino-turystski resursy Ukrainy: Metodolohiia ta metodyka analizu, terminolohiia, raionuvannia : monohrafiia / Beidyk O.O. – K. : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2001. – 395 s.
3. Bozhuk T. I. Perspektyvy rozvytku relihiinoho turyzmu v Zakarpatti / T.I. Bozhuk // Stalyi rozvytok Karpat: suchasnyi stan ta stratehiia dii : tezy dop. Mizhnar. Nauk.-prakt. Konf. – Lviv, 2006. – S. 115–118.
4. Bordun O.Iu. Teoretychni ta prykladni zasady doslidzhennia relihiinykh ta palomnytskykh potokiv Ukrainy / O.Iu. Bordun // Heohrafiia ta turyzm. – 2012. – Vyp. 23. – S.73–81.
5. Horodyskyi Yu. Ya. Heoprostorova orhanizatsiia palomnytstva u Lvivskii oblasti : avtoref. Dysert. / Horodyskyi Yu. Ya. / Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. – Lviv, 2018.
6. Dereviani tserkvy Karpatskoho rehionu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://uk.wikipedia.org/wiki/Derev%27iani_tserkvy_karpatskoho_rehionu_Polshchi_i_Ukrainy
7. Dzhublyk Monastyr/ Karpaty 3d [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://karpaty3d.com/listing/dzhublyk-monastyr/>
8. Zakarpattia online [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakarpattia.net.ua/News/98054-Cherez-zakarpatski-i-uhorski-tserkvy-proliahatyme-osoblyvyi-turystychni-marshrut>
9. Zvit pro merezhu tserkov i relihiinykh orhanizatsii v Ukraini stanom na 01.01.2020 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.irs.in.ua>
10. Istoria relihii v Ukraini : navch.posib. / vidp. Red. A.M. Kolodnyi, P.L. Yarotskyi. – K. : Znannia, 1999. – 735 s.
11. Klapchuk V.M. Hutsulshchyna ta hutsuly: ekonomika i narodni promysly (druha polovyna KhIKh – persha tretyna KhIKh st.) : monohrafiia / V.M. Klapchuk / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy; Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. – Lviv; Ivano-Frankivsk : Foliant, 2009. – C. 295–295.
12. Heohrafiia relihiinoho turyzmu v Ukraini / Kovalchuk A.S., Rutynskyi M.Y., Manko A.M., Zavadovskyi T.B., Kadnichanskyi D. A. – Lviv : TzOV “Druk Zakhid”, 2016. – 454 s.
13. Kostashchuk I. Sakralno-turystychni potentsial Chemivetskoï oblasti: osoblyvosti formuvannia ta vykorystannia / I. Kostashchuk, A. Hutsuliak // Naukovyi visnyk Chemivetskoho universytetu. Heohrafiia. – Vypusk 696. – S. 108–110.
14. Kostashchuk I.I. Metodyka otsinky sakralno-turystychnykh resursiv rehionu (na prykladi Chemivetskoï oblasti) / Ivan Kostashchuk // Naukovyi visnyk Chemivetskoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. – Chernivtsi : Ruta, 2010. – Vyp. 519-520: Heohrafiia. – S. 81–86.
15. Naukovo-metodychni zasady reformuvannia rekreatsiinoi sfery / Vasyl Kravtsiv, Lidia Hryniv, Mykola Kopach, Stepan Kuzyk. – Lviv : NAN Ukrainy. IRD NAN Ukrainy, 1999. – 78 s.
16. Kralytskyi A.F. Vremennyk Stavropyhiiskoho Ynstituta / Kralytskyi A.F. – Lvov, 1871.
17. Kryshunska O. Dereviani khramy Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.derev.org.ua/zakarp/ivashkovytsia.htm>
18. Lvivshchyna dyvovyzhni vidkryttia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://lviv-region.travel/ua/cat/lviv-region>
19. Lvivshchyna prahne staty tsentrom palomnytskoho turyzmu / Krai kraieznavcho-turystychni ortal [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.krav.org.ua/9796/mandrivky/lvivshhina-pragne-stati-svyatovu-zemleu-dlya-vevropetsiv/>
20. Liubitseva O.O. Napriamky rozvytku relihiinoho turyzmu v Ukraini / O.O. Liubitseva, S.P. Romanchuk // Turyzm u KhKhI stolitti: hlobalni tendentsii i rehionalni osoblyvosti : materialy II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (10-11 zhovtnia 2001 r. KUTEF). – K. : Vyd-vo «KUTEF», 2002. – 235 s.
21. Malaniuk T.Z. Kraieznavstvo i turyzm : navchalnyi posibnyk / T.Z. Malaniuk. – Ivano-Frankivsk, 2010. – Vyp. 3 – C. 19.
22. Malska M.P. Mizhnarodnyi turyzm i sfera posluh / Malska M.P., Antoniuk N.V., Hanych N.M. – K. : Znannia, 2008. – 661 s.
23. Milashovska O.I. Rol ta mistse ekskursiinoi diialnosti u rozvytku relihiinoho turyzmu na Zakarpatti / O.I. Milashovska // Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy. – 2013. – Vyp. 23.16. – S. 124–129.
24. Prykarpattia: spadshchyna vikiv : Istoryko-kulturolohichne vydannia / [za red. M.V. Kuhutiaka]. – Lviv : Manuskrypt, 2006. – C. 164–186.
25. Proshcha do sviatyn Zakarpattia (Mukachevo, Malyi Bereznyi, Boroniavo, Dzhublyk) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://pilgrimage.in.ua/proscha-do-svyatyn-zakarpattia-malyi-bereznyi-mukachevo-boronyavo-dzhublyk/>
26. Relihiinyi turyzm / Rehionalnyi turystychno-informatsiinyi tsentr [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://rtic.if.ua/religioustourism.html>
27. Relihiinyi turyzm na Zakarpatti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://diplomna5.Com/ref-74483/>
28. Relihiinyi tury [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.oksamyt-kl.com.ua/in-dex.php/excursions/religion>
29. Sapielkina Z.P. Relihiinyi turyzm : navchalnyi posibnyk / Z.P. Sapielkina. – K. : Alterpres, 2009. – C. 91–92.
30. Khramy ta synahohy Chemivtsiv / risu Relihiinyi turyzm / [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/65550/
31. Khrystyianska sakralna kultura / Lvivshchyna [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://lviv-region.travel/ua/cat/christian-heritage>
32. Shandor Fedir / Sakralni vydy turyzmu na Zakarpatti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://pershij.com.ua/sokrani-vydy-turyzmu-na-zakarpatti/>
33. Shykerynets V.V. Suchasni tendentsii u rozvytku relihiinoho turyzmu na Prykarpatti / Shykerynets V.V., Humeniuk A.I., Humeniuk H.M. // Rekreatsiinyi potentsial Prykarpattia : istoriia, suchasnyi stan, perspektyvy : zbirnyk statei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Turyzm i rozvytok rehionu», prysviachenoi 10-richchii stvorennia Instytutu turyzmu (Ivano-Frankivsk, 19–20 veresnia 2013 r.) / Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka ; holova redkolehii – prof. Volodymyr Klapchuk. – Ivano-Frankivsk : «Foliant», 2013. – Vyp. 4 – S. 305–310.
34. Lypych, L., Volynets, I., Khilukha, O., Matviichuk, I., Semchuk, Z. Model of management of the employees innovative behavior at the industrial enterprises. Business Perspectives. Volume 16, 2018, Issue 3, pp. 197–206.